

Çağdaş Azerbaycan Edebiyatının Kurucusu Mirza Fatali Ahundzade 200 Yaşında

NAİL TAN

Türk dünyasının UNESCO'su TÜRKSOY (Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı), her yıl söz konusu dünyanın önemli şair, yazar ve sanatçılarından bir veya birkaçının doğum-ölüm yıl dönümlerinin yuvarlak tarihlerini dikkate alarak yıl boyunca üye ülkelerde anılmasını, tanıtılmasını kararlaştırıp uygulamaya koymaktadır. Bu çerçevede TÜRKSOY, 2012 yılını, doğumunun 200. yıl dönümü dolayısıyla "Mirza Fatali Ahundzade (1812-1878) Yılı" ilan etmiş bulunuyor. UNESCO ise, ünlü Türk besteci ve şairi İtrî'yi (1640-1712), ölümünün 300. yıl dönümü dolayısıyla yıl boyunca bütün dünyada anılacak Ünlüler Takvimi'ne almıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığının eş güdümlünde 2012 yılında İtrî bütün dünyada anılacaktır.

260

Çağdaş/Yeni Azerbaycan Edebiyatının kurucusu, Türk-İslam dünyasının ilk büyük oyun yazarı kabul edilen Mirza Fatali Ahundzade / Ahundov'un 200. doğum yıl dönümü dolayısıyla düzenlenen yılın açılış töreni, 26 Ocak 2012 tarihinde TÜRKSOY'un Ankara'daki binasının Konferans Salonu'nda yapıldı. Törende, sırasıyla TÜRKSOY Genel Sekreteri Düsen Kaseinov, Azerbaycan Kültür ve Turizm Bakanı Abulfes Garayev, Gürcistan Kültür ve Anıtları Koruma Bakanı Nikoloz Rurua, Kosova Kamu Yönetimi Bakanı Mahir Yağcılar ve T. C. Kültür ve Turizm Bakanı Ertuğrul Günay birer açış konuşması yaparak "Mirza Fatali Ahundzade Yılı" ilanının gerekçesini ve Ahundzade'nin Türk dünyası edebiyatındaki yerini, önemini açıkladılar. Kaseinov, konuşmasında Ahundzade Yılı'nın gerekçesini özet olarak şu cümlelerle ifade etmiştir: "Ahundzade çok yönlü bir insan. Ancak, TÜRKSOY olarak biz daha ziyade edebiyat ve tiyatro ile ilgili öncülüğüne vurgu yapmaktayız. Türk dünyasının ilk dramaturgu olan Ahundzade, en zor alanların biriyle komedi ile toplumun aydınlanmasına, ana dilin geliştirilmesine çalışmıştır. Batı'yu Doğu'ya, Doğu'yu Batı'ya tanıtmıştır." Ünlü yazarın, filozofun hayatını, hizmetlerini dile getiren belgesel filmin gösterilmesinden sonra, "Ahundzade ve Eserleri" konulu küçük panele geçildi. Panelde iki Ahundzade uzmanı söz aldı. Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Şube Müdürü Zaman

Askerli ile Ege Ü Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Yavuz Akpınar. İki konuşmacı, Ahundzade'nin Azerbaycan ve Türk dünyası edebiyatına, kültürel hayatına hizmetlerini anlatıp dinleyicileri bilgilendirdiler.

2012 yılında Türk dünyasında doğumunun 200. yılı kutlanacak Mirza Fatali Ahundzade¹, 12 Temmuz 1812 tarihinde Şeki'de doğdu. 19. yüzyılda 1811 olarak yazılan doğum tarihi 20. yüzyılda düzeltildi. Babası, Güney Azerbaycanlı tüccar Mirza Mehemedtağı, annesi ise Nane Hanım'dır. Mehemedtağı, ticaret dolayısıyla Şeki'ye geçici olarak yerleşmişti. İki yıl sonra, 1814'te Tağızade ailesi, memleketlerine Tebriz yakınlarındaki Hamne kasabasına döndü. Babasının Hamne'de bir karısı daha vardı. İki eş birbiriyle geçinemeyince Nane Hatun, oğlu Fatali'yi yanına alarak evden ayrıldı ve Erdebil'deki amcası "Alimü'l-Ulemâ" unvanlı Ahund (din adamı, hoca) Alesger/Elesger'in (Ali Asgar) yanına gitti. Ahund Alesger, küçük Fatali'yi evlat edindi. Din adamı olması için eğitimiyle bizzat kendisi ilgilendi. Bir ahundun oğlu olduğu için Azerbaycan kaynaklarında Ahundzade (Hoca Oğlu) olarak tanındı. Rus belgelerinde ise aynı anlamda Ahundov soyadıyla yer aldı.²

Küçük Fatali, 1825 yılına kadar Güney Azerbaycan'da dinî eğitim gördü. 1825'te Ahund Alesger Şeki'ye yerleşti. Fatali, Şeki'de Arapça, Farsça ve dinî bilgiler eğitimini sürdürdü. Ahund Alesger 1832 yılında Hac'ca gitmeye niyetlendi. Fatali'yi daha iyi eğitim görmesi için Gence'de Molla Hüseyin Pişnamazzade'nin medresesine götürdü. Fatali, bu medresede mantık, fıkıh ve hat dersleri de aldı. Hat öğretmeni Mirza Şefi Vazih/Vazeh, ondaki büyük yeteneği keşfederek, dinî bilimleri bırakıp müspet bilimleri öğrenmesini tavsiye

¹ Mirza Fatali Ahundzade adı, Azerbaycan ve Türkiye'de değişik kaynaklarda Mirze Fetali / Feteli Ahundov, Mirze Fethali / Feteli Ahunzade şeklinde de yazılmıştır. Azerbaycan'da Mirze Feteli Axundov yazılışı yaygındır.

² Yazımızı hazırlarken yararlandığımız temel kaynaklar şunlardır:

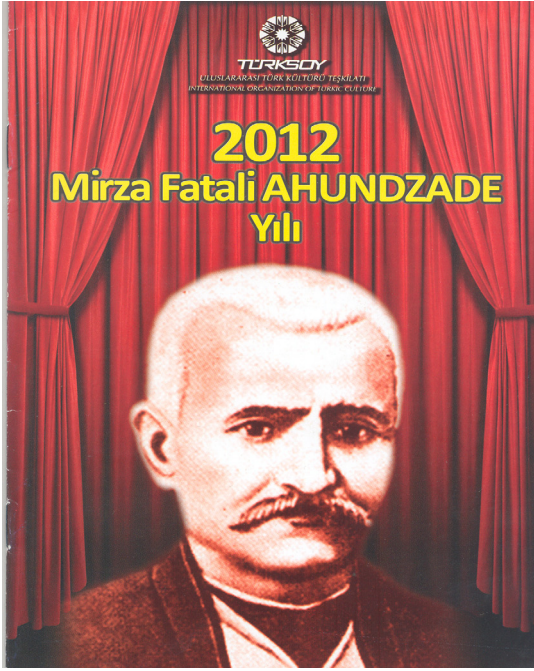
Ahundov, Mirza Fetali (1987), *Eserleri*, Bakü, 320 s., Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Yayını. Akpınar, Yavuz (2002), *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Ankara, C. 1, s. 213-216, AKM Yayını.

Muhtaroglu, Vilayet (1993), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, Ankara, C. III, Azerbaycan Edebiyatı, s. 213-217, Kültür Bakanlığı Yayını: 1481.

Karayev, Yaşar (1999), "Ahundzade ile Başlayan Estetik Hafıza-Azerbaycan Türk Uyanışı", *Belli Baskı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetlerle Azerbaycan Edebiyatı*, Akt. Sabahattin Çağın, Bs. Hzl. Yavuz Akpınar, İstanbul, s. 174-190, Ötügen Yayınları.

TÜRKSOY'un Ahundzade Yılı Açılış Toplantısı basın bülteni.

Bakü Devlet Ü Filoloji Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Nezaket Hüseyinkızı'nın e-posta ile gönderdiği bilgiler.

262

derecede öğrendi. Genel Valilik emrinde dış politikayla ilgili yazışmaları yürütmeye başladı. Rusça, Arapça, Farsça, Azerbaycan ve Osmanlı Türkçelerini bilmesi dolayısıyla uluslararası çeşitli toplantılara katıldı. Komisyonlarda görev aldı. Kafkasya’da, İran’da (1848-1849) ve Revan’da (1857-1858) inceleme ve denetimlerde bulundu. 1858’de Rusya’nın Kafkasya Genel Valiliği Başmütercimliğine atandı. Rus bürokrasisinde o dönemde bazı memurlara da rütbe veriliyordu. Mirza Fatali, albay rütbesine kadar yükselmeyi de başardı (1873). Yazarlıkla devlet memurluğunu birlikte sürdürdü.

Edebiyat dünyasına Azerbaycan Türkçesi ve Farsça şiirler yazarak girdi. 1837 yılı başlarında Rus yazar A. Bestujev-Marlinski ile tanışıp Rus edebiyatını tanımaya başladı. Rus şair ve yazarı Puşkin’in öldürülmesi (1837) üzerine Sebuhi/Sabuhî takma adıyla yazdığı “Puşkin’in Ölümüne Şark Poeması” adlı şiir Moskova gazetelerinde yayımlanarak övgüyle karşılandı. Tiflis’te öğretmeni Mirza Şefi Vazih’in kurduğu Divan-ı Hikmet adlı şairler meclisine üye oldu. Döneminin önemli Azerbaycan şair ve yazarlarından Zâkir, Nâtevan ve Caferkulu Han Nevâ’ya manzum mektuplar yazarak ünlendi. Mevlâna Celaleddin-i Rumî yolunda yürüdüğü şairlerin başında gelir. Azerbaycan edebiyatında divan edebiyatı ile modern edebiyat arasında bir köprü kurmayı başarmıştır.

etti. Bu tavsiyenin etkisiyle genç Fatali, babalığı Hac’dan dönünce bir yıl Şeki’deki Rus okulunda öğrenim gördü. Hacı Alesger, 1834’te onu Tiflis’e götürdü. Rusya’nın Kafkasya Genel Valiliğine doğu dilleri tercüman asistanı olarak atanmasını sağladı. Bundan sonra Tiflis, Fatali’nin hayatına yön veren şehir olacaktır.

Tiflis’te bir süre tercümanlığın yanı sıra bir okulda Azerbaycan Türkçesi ve Farsça öğretmenliği yaptı (1836-1840). Rusçaya önem vererek bu dili mükemmel

Şiirin halka ulaşma, onun gelişimini sağlama açısından yetersiz kaldığını görünce, Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Knyaz Vorontsov'un da teşvikiyle oyun yazmaya yöneldi. Halka etki gücünü dikkate alarak güldürerek düşündürme, kara mizah yolunu seçti. Komedi/güldürü yazmaya önem verdi. Tiyatroyu, toplumu eğitici bir araç olarak kullanmak istedi. 1850-1855 yılları arasında, Türk-İslam dünyasının ilk önemli modern oyunları denilebilecek altı komedi yazdı. Komedilerinde, Azerbaycanlıların sosyal ve kültürel hayatlarındaki çarpıklıkları, hurafeleri, dogmaları, ilerlemeye engel olan etkenleri işleyerek, çağdaş, uygar bir Azerbaycan ulusu yaratma amacını güttü. İlk yazdığı komedi *Hekâyet-i Molla İbrahimhelil Kimyager* (kısa adıyla *Kimyager*)'dir (1850). Aynı yıl *Hekâyet-i Mösyö Jordan* ve *Hekâyet-i Vezir-i Han-ı Lenkeran*'ı da kaleme aldı. Bu komedileri, *Hekâyet-i Hırs-ı Quldurbasan* (1852), *Hacı Qara* (1853) ve *Mürafie Vekillerinin Hekâyeti* (1855) izledi. Komedilerini Rusçaya da çevirdi. Çünkü, Rus sansürü nedeniyle Azerbaycan Türkçesiyle yayımına izin verilmemişti. Komedilerinin Rusça çevirileri 1853 yılından itibaren Tiflis'te *Kavkaz* gazetesinde peş peşe tefrika edildi. Bir bölümü Rusça kitap olarak 1853'te basıldı. Azerbaycan Türkçesiyle *Temsilat* adıyla 1859'da basılan komedileri, Rus sansürüne uğradı. Bazı bölümleri çıkarıldı. *Temsilat*'a, *Aldanmış Kevâkib* uzun hikâyesi de eklendi.

Komedilerinin sahneye konulmasında da çeşitli sorunlar yaşandı. Komedilerinin önce Rusça çevirileri oynandı. Rusça oynanan ilk komedisi *Mösyö Jordan*'dır (1851). *Hekâyet-i Hırs-ı Quldurbasan* Rusça sahneye konan ikinci komedisidir (31 Ocak 1852). Azerbaycan Türkçesiyle oynanan ilk komedisi ise *Hekâyet-i Vezir-i Han-ı Lenkeran/Lenkeran Hanı'nın Veziri*'dir (1873 Bakü). Ahundzade'nin komedileri yaşadığı yıllarda Rusya, İngiltere ve Fransa'da da sahneye konulmuştur. Söz konusu komediler, Azerbaycan millî tiyatrosunun başlangıcı kabul edilmiştir.

Ahundzade'nin 1857'de yazdığı *Aldanmış Kevâkib/Yusuf Şah* adlı uzun hikâyesi, Azerbaycan edebiyatının ilk romanı sayılmıştır. Bu eserde de, komedilerinde uyguladığı edebî yöntemi uygulamış, sosyal bozuklukları dile getirerek halkı eğitmek istemiştir.

1866'da (bazı kaynaklarda 1864) yazarlık hayatının en önemli eserlerinden biri olarak gördüğü *Kemalü'd-döve Mektupları* (*Hindistan Şahzadesi Kemalü'd-döve'nin Öz Dostu İran Şahzadesi Celalü'd-döve'ye Yazdığı Üç Mektubu ve Celalü'd-döve'nin Ona Gönderdiği Cavab*)'nu bitirdi. Ahundzade, hayalinde yarattığı iki devlet yöneticisinin mektupları yoluyla İslam, Türk-İslam

dünyasındaki yönetim, sosyal-dinî hayat, eğitim, insan hakları sorunlarını eleştirmiştir. Eserde toplumun ilerlemesi için adaletli bir yönetim, anayasa ve medeni kanunların gerekliliğini savunmuştur. Felsefi bir eserdir. Montesqieu ve Voltaire'in etkisi sezilmektedir. Ömrü boyunca, çok önem verdiği bu eserini ne Rusya'da ne de Avrupa'da yayımlatabileceği bir yayınevi bulamadı. 1868'de Farsçaya, 1874'te de Rusçaya çevrilen eser, bu dillerde de basılamadı. Çünkü, kendisinin de belirttiği gibi; *eserin her satırı kan kokuyordu*. Eser, yazarın ölümünden çok sonra Sovyet döneminde 1926'da Bakü'de yayımlandı.

Azerbaycan edebiyatında edebî eleştiri/tenkit türünün de ilk örneklerini Ahundzade'nin verdiği kabul edilmektedir. Bu konuda, belli başlı yayınları şöyle sıralanabilir: *Fihris-i Kitab (Temsilat'*ın ön sözü, 1859), *Nazm ve Nesr Haqqında* (1862), *Tenqid Risalesi* (1862), *Hekâyet* (1865), *Kritika* (1871), *Mirza Ağa'nın Piyesleri Haqqında Kritik*a (1871). *Kemalî'd-dövl*e *Mektubları'*nda da zaman zaman edebî tenkitlere yer vermiştir. Çoğu isabetli tenkitlerinin yanı sıra, yaşadığı Sovyet rejiminin etkisiyle ister istemez bazı hatalar yaptığı da görülmüştür. Söz gelimi, Fuzûlî'yi büyük bir şair saymayarak sadece "üstad-ı nazım" kabul etmesi gibi. Rus yönetiminin bir memuru olarak; yönetim hatalarını, sosyal baskıları da dile getirememiş, cahil din bilginlerini ağır bir dille suçlamıştır.

264

Ahundzade; şair, oyun yazarı, edebî tenkitçi, hikâyeci-romancı olmanın yanı sıra bir düşünce adamı, filozof olarak da Azerbaycan kültür dünyasında yer almıştır. Felsefeyle ilgili eserleri; *Kemalî'd-dövl*e *Mektubları*, *Con Stüart Mill Azadlık Haqqında*, *Hekim-i İngilis Yuma Cavab*, *Molla-yı Rumî'nin ve Onun Tesniifinin Bâbında*, *Yeq Qelme Haqqında'*dır.

Onun ilgilendiği, yazı alanına giren konulardan biri de Rus Ordusunda görev alması dolayısıyla Doğu-İslam ülkeleri tarihiyle askerî tarihi. 1866 yılından itibaren Tiflis'te Doğu Bilimci / Şarkiyatçı Adolf Berje'nin yönetiminde yayımlanmaya başlayan *Kafkaz Arkeografiya Komisyonu Aktları* ciltlerinde Ahundzade'nin pek çok inceleme ve Doğu dillerinden aktarmaları, çevirileri yer almıştır.

Ahundzade'nin dil ve alfabe alanlarındaki hizmetlerini de unutmamak gerekir. Azerbaycan Türkçesi, edebiyatın şiir dalında oldukça gelişmiş bir edebî dil durumundaydı. Ancak, düzyazı alanında gelişmemişti. Azerbaycan edebî dili düzyazıdaki gelişimini ona borçludur. Oyunları, uzun hikâyesi, tenkit ve diğer yazılarıyla Azerbaycan edebiyatında düzyazı alanında sağlam bir edebî dilin temellerini atmıştır. Arap alfabesinin okuma yazma güçlüğü yarattığı ve Rusya bünyesindeki Türk kavimleri arasında iletişim eksikliğine sebep olduğu

düşünceleriyle 1857 yılından itibaren alfabe sorunuyla ilgilenmeye başladı. Önce Arap alfabesinde bazı değişiklikler yapmayı, okuma yazmayı kolaylaştırmayı denedi. Tiflis'ten projesini bazı İslam ülkeleri ve Rusya yöneticilerine ulaştırdıysa da sonuç alamadı. Önerisini Osmanlı Devleti yöneticilerine de göndermeyi ihmal etmedi. İstanbul'dan cevap gelmeyince bizzat ilgililerle görüşmek istedi. İzin güclüğü yaşadı. Nihayet, 1863 yılında Ruslardan izin alarak İstanbul'a gitti. Sadrazam Fuad Paşa'ya sunduğu Arap harflerini yenileştirme projesi (*Alfabe Layihası*), Cemiyet-i İlmîyye-i Osmaniyyede Münif Paşa'nın ve kendisinin bulunduğu bir toplantıda tartışıldı ve reddedildi. Aynı toplantıda, Ahundzade'nin *Temsilat* kitabının da üzerinde duruldu, edebî değeri takdir edilerek Osmanlı Türkçesine aktarılması kararlaştırıldı. Ancak, bu karar uygulanmadı. Ahundzade'ye eğitime hizmeti dolayısıyla 4. dereceden Mecidiyye Nişanı verildi. Ahundzade, daha sonra alfabe konusundaki düşüncesini değiştirdi. Arap alfabesinin iyileştirilemeyeceğini kabul ederek Latin harflerine dayalı bir alfabe projesi de hazırladı. Bu projesinden ilk defa 1873 yılında İstanbul'da yayımlanan *Hakâyık* gazetesindeki bir mektubunda söz etti. Mektubunda, ya Arap harflerini iyileştirmek ya da Latin harflerine dayalı yeni bir alfabe ortaya konulması gerektiğini ısrarla belirtmiştir. Bu tarihten üç-dört yıl sonra, 1877'de artık tamamen Latin harflerine dayalı alfabe savunacak noktaya gelmişti.

Yazdığı kitap ve makaleler; edebî tenkit dışında tarih, coğrafya, din, felsefe, müspet bilimler alanlarındadır. Çok yönlü bir yazar, düşünürdür. *Ekinçi* gazetesinin yayımına büyük önem vermiş, bu gazetede "Vekil-i Milleti Namelum" takma adıyla yazılar yazmıştır. 19. yüzyılda Avrupa, Rusya ve Asya'da en tanınmış, eserleri en çok okunmuş Azerbaycan yazarıdır. Yaşarken, eserlerinin Rusça, İngilizce, Almanca, Fransızca, Farsça, Gürcüce ve Ermeniceye çevrilip okunduğunu görme bahtiyarlığına ermiştir.

Azerbaycan'ın önemli edebiyatçılarından Prof. Dr. Yaşar Karayev, onun Azerbaycan dil, edebiyat ve kültürü açısından değerini, önemini "Ahundzade ile Başlayan Estetik Hafıza; Azerbaycan Türk Uyanışı" başlıklı uzun makalesinde şu cümlelerle açıklıyor:³

"Profesyonel millî tiyatro sanatının, gerçekçi estetik düzyazının, demokratik felsefi ve estetik düşüncenin, ilk alfabe değiştirme düşüncesinin, genellikle manevi kültürümüzün bütün alanlarında 'Yeni Çağ'ın mimarı olan Mirza Fathali'nin zengin ve çok yönlü yaratıcılığı/sanati, bölgesel-millî sınırları

3 Karayev, agm., s. 176-178.

aşır İslam toplulukları nezdinde, bütün Doğu ve bütün insanlık için tarihî bir anlam ve önem kazanıyor. O, estetik özelliklerini bugün de kaybetmeyen ilk komediği yazar; profesyonel edebî tenkidin yeni bir merhalesini başlatır; ilk defa anayasaya dayanan halk hâkimiyeti, sosyal hürriyet ve demokratik inkılap konularında konuşmaya başlar.

Azerbaycan, Ahundzade döneminde Rusya'nın doğusunda, Yakın ve Orta Doğu'da sosyal düşüncenin, estetik felsefi ilerlemenin düşünce merkezi hâline gelir. Bugün de Doğu'da, estetik ve demokratik düşüncenin semasında dalgalanan bayrakta Ahundzade'nin adresi ve imzası görülüyor."

18 Mart 1878 tarihinde Tiflis'te hayata gözlerini yuman Ahundzade'nin cenazesi, büyük bir törenle şehrin Müslüman Mezarlığı'nda toprağa verildi. 1903 yılında "Temsilat'ın yayımının 50. Yılı" Tiflis'te törenle kutlandı. Doğumunun 100. yılında, 1911'de (Yanlış olarak doğum tarihi o yıllarda 1811 biliniyordu.) Bakü ve Tiflis'te görkemli etkinlikler düzenlendi. Bakü ve Tiflis'te doğum yılı kutlanan, Azerbaycanlıların deyişle jübilesi kutlanan ilk yazar Ahundzade'dir. Bu kutlamayı Sovyet döneminde 1928, 1938, 1952, 1958, 1962, 1982 yıllarında düzenlenen doğum yılı kutlama ve ölüm yılı anma toplantıları izledi. 2012'de ise bütün Türk dünyası onun 200. doğum yılını kutlamaktadır. Bakü'de 1930 yılında heykeltıraş Pyotr Sabsay'ın yaptığı heykeli de dikilmiş, 1962'de hatıra pulu çıkarılmıştır. Tiflis'te yaşadığı ev müze hâline getirilmiştir.

İlk baskı yıllarına göre, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesiyle kitap hâlinde yayımlanmış başlıca eserleri şunlardır:

Temsilat (Tiflis 1859), *Kemalü'd-döve Mektupları* (Bakü 1926), *Hekâyet-i Hırs Qolubdurbasan* (Bakü 1938), *Hekâyet-i Molla İbrahimhelil Kimyager* (Bakü 1938), *Seçilmiş Eserleri* (Bakü 1938), *Eserleri I-III* (Bakü 1938), *Aldanmış Kevâkib* (Bakü 1962), *Komediyalar* (Bakü 1962), *Elifbâ-yı Cedîd ve Mektûbât* (Bakü 1963), *Piyesler* (Bakü 1968), *Mürafie Vekillerinin Hekâyeti* (Bakü 1969), *Aldanmış Kevâkib-Kemalü'd-döve Mektupları* (Bakü 1985), *Bedü ve Felsefi Eserleri* (Bakü 1987), *Puşkin'in Ölümüne Şark Poeması* (Bakü 1987), *Komediler/Temsilat* (İzmir 1988, hzl. Yavuz Akpınar). *Eserleri* (3 cilt), 2005 yılında Bakü'de Latin harfleriyle de basılmıştır.

Komedilerinden bazıları uzun metrajlı filmlere konu oldu: *Hacı Qara* (1929), *Derviş Parisi Partlatır* (1976), *Hacı Qara* (2002) gibi. Ayrıca, hakkında 1939, 1962, 1972 ve 1982 yıllarında belgesel filmler hazırlandı.

Doğumunun 200. yılında Türk dünyasının büyük edebiyat, sanat ve düşünce adamı Ahundzade'yi saygıyla anıyoruz.